

R E C E N Z J E I S P R A W O Z D A N I A

ROCZNIKI NAUK SPOŁECZNYCH
Tom XXXI, zeszyt 1 – 2003

Urszula S w a d ź b a. *Śląski etos pracy. Studium socjologiczne.*
Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2001 ss. 244.

Postawy wobec pracy czy – szerzej – etos pracy, włączone w splot różnorodnych uwarunkowań politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych, ulegają ciągłym przemianom zarówno progresywnym, jak i regresywnym. Przed 1989 r. upowszechniło się przekonanie, że nie warto pracować uczciwie, że nie decydują treściowe kryteria awansu zawodowego, lecz protekcyjne, że punkt ciężkości w postawach wobec pracy przesunął się z wartości humanistycznych na materialne. Opinie na temat stosunku Polaków do pracy były i są podzielone, poczynając od tych stwierdzeń, w których podkreśla się, że praca jest najważniejszą wartością dla Polaków, do tych, w których wskazuje się na lenistwo Polaków i ich złą pracę jako wadę narodową. Zaniziona czy nawet niska motywacja do pracy ma swoje wielorakie uwarunkowania, tkwiące zarówno w środowisku pracy zawodowej, jak i poza nim. Wciąż żywe są doświadczenia z okresu tzw. realnego socjalizmu, przypominające złą organizację pracy, marnotrawstwo materiałów, niewłaściwe kryteria wynagradzania, a także postawy „jak najmniej pracować, a jak najwięcej zarabiać”.

Zmiany społeczno-ustrojowe po 1989 r. stwarzają nowe ramy instytucjonalne dla kształtowania się etosu pracy, do swoistej „pracy nad pracą”. Ważne jest tworzenie właściwych warunków organizacyjnych, ekonomicznych i społecznych dla dobrej pracy, kształtowanie etosu pracy poprzez zasady moralne oraz wychodzenie naprzeciw rozbudzonym potrzebom współdziałania w zarządzaniu zakładem pracy. Analizę etosu pracy Polaków utrudnia to, że inaczej ocenia się pracę w kategoriach ogólnych, inaczej zaś według kryteriów konkretnych. Można mieć pozytywny stosunek do pracy w ogóle, cenić ją i chcieć czerpać z niej zadowolenie, jednocześnie odczuwać blokadę tych aspiracji i dążeń, a konkretnie wykonywaną pracę oceniać negatywnie. Mieszają się wówczas kryteria abstrakcyjne z konkretnymi. W etosie pracy badacze odnotowują wiele dwuznaczności i niekonsekwencji. Szczególnie trudne dla socjologa są badania empiryczne dotyczące wartości autotelicznych i instrumentalnych pracy, motywacji pracy (ekonomicznej i pozaekonomicznej), roli wartości moralnych i religijnych w kształtowaniu etosu pracy, poczucia sensu pracy itd.

Obecnie przed socjologią empiryczną stoi bardzo ważne zadanie rozpoznania etosu pracy w społeczeństwie polskim. Urszula Swadźba z Uniwersytetu Śląskiego podjęła ogromny trud prześledzenia 150-letniej historii genezy, kształtowania się

i rozwoju śląskiego etosu pracy. Książka Urszuli Swadźby składa się z trzech wyraźnie wyodrębniających się, ale organicznie połączonych części: teoretycznej (rozdział I), historycznej (rozdziały II i III) i empirycznej (rozdziały IV-VI). Całość rozważań zamyka Zakończenie, w którym są przedstawione – także graficznie – fazy ewolucji śląskiego etosu pracy. Część historyczną i empiryczną rozważań nad etosem pracy Autorka poprzedza – i słusznie – rozdziałem teoretycznym zawierającym refleksję ogólną nad tym, czym jest praca ludzka, nad koncepcją etosu w ogóle, etosu pracy oraz śląskiego etosu pracy. Z rozległego spektrum poglądów socjologów, filozofów i teologów zostały wybrane te, które jej zdaniem najlepiej odzwierciedlają stan naszej wiedzy w omawianej dziedzinie. Ta selektywność może być do pewnego stopnia dyskusyjna. Ważne jest natomiast to, że Urszula Swadźba dochodzi zawsze do wypracowania własnego stanowiska w określeniu kluczowym dla podjętej problematyki definicji i uogólnień.

„Etos to charakterystyczny dla danej grupy zespół wartości i norm, odnoszący się do wartości fundamentalnej, przejawiający się w praktyce w konkretnych zachowaniach. Wartość naczelną jest elementem integrującym grupę, wyróżniającym ją od innych grup i jest z reguły pozytywna” (s. 29). Nie budzi zastrzeżeń analiza elementów konstytutywnych etosu. Są nimi: wartości, normy, zachowania i społeczny charakter etosu. Te kwestie zostały omówione dokładnie i doprowadziły Autorkę do sformułowania własnej definicji etosu pracy (s. 34) i definicji śląskiego etosu pracy. „Śląski etos pracy to całokształt wartości i norm oraz działań i zachowań odnoszących się do wykonywanej przez Ślązaków pracy zawodowej i pozazawodowej. Nieodzownymi atrybutami tego etosu były: pracowitość, solidność, sumienność, uczciwość, dyscyplina, posłuszeństwo, szacunek dla przełożonych, dobra organizacja. Cechy te wykształciły specyficzny typ mentalności społecznej (osobowości społecznej) i genetycznie były związane z wykonywaniem zawodu robotnika w przemyśle (najczęściej górnika i hutnika). W trakcie przekazu międzypokoleniowego zostały one przekazane przez rodzinę następnym członkom pokolenia wykonującym już zróżnicowane zawody. Istotne w tym etosie było powiązanie pracy ze sferą rodzinną i religijną” (s. 46-47).

Rozważania teoretyczne i charakterystyka dotychczasowych badań socjologicznych nad pracą opierają się na bogatej literaturze polskiej. Sygnalizowane w bibliografii prace z języka angielskiego są słabo wykorzystane w recenzowanej monografii problemowej. Ze względu na genezę śląskiego etosu pracy i rolę, jaką w nim odgrywała lub mogła odgrywać protestancka etyka pracy, być może bardziej właściwe byłoby szersze odwołanie się do socjologii niemieckiej. Badania socjologiczne nad etosem pracy w Niemczech, także w latach dziewięćdziesiątych, są mocno zaawansowane. Ukazują one nie tylko rozpad tradycyjnego etosu pracy, ale i kierunki przemian oraz tworzenie się nowego etosu pracy (tzw. komunikacyjna etyka pracy). W prezentacji stanowiska Maxa Webera autorka nie uwzględniła wystarczająco współczesnej krytyki tej koncepcji.

Należy podkreślić, że teoretyczna część pracy nie stanowi wartości „samej w sobie”, lecz jest częścią integralną całego opracowania, do której Autorka dość często się odwołuje, analizując swoje badania empiryczne. Stąd recenzowane studium socjologiczne jest spójne formalnie i treściowo, nie zawiera zbędnych materiałów „za-

stanych” czy „wytworzonych”. Proporcje pomiędzy częścią teoretyczną i empiryczną są właściwie wywarzone. Opracowanie empiryczne jest oparte na solidnym fundamencie teoretycznym.

Konkretne rozważania nad etosem pracy Swadźba osadza w głębokim tle historycznym w trzech okresach: przed I wojną światową, w okresie międzywojennym i w okresie powojennym do 1989 r. W pierwszej fazie śląski etos pracy kształtował się w warunkach industrializacji oraz oddziaływania niemieckiej etyki protestanckiej promującej zdyscyplinowanych, posłusznych i solidnych pracowników. Nie bez znaczenia był wpływ Kościoła katolickiego, który przez swoje nauczanie i działalność duszpasterską przyczyniał się do umocnienia tych cech i kształtowania robotników w duchu polskości, propagując jednocześnie te same wartości i normy pracy, co i niemieccy pracodawcy. W drugiej fazie rozwoju śląskiego etosu pracy ważną rolę odgrywały zarówno czynniki zewnętrzne (np. zmiany w strukturze społecznej, odmienność pracy Ślązaków, bezrobocie), jak i wewnętrzne (np. przekaz międzypokoleniowy w rodzinie i w ramach grupy zawodowej). Autorka próbuje ustalić przyczyny i warunki kształtowania się śląskiego etosu pracy oraz czynniki sprzyjające temu procesowi.

Ważne zmiany w etosie pracy na Śląsku nastąpiły w okresie powojennym. Urszula Swadźba pokazuje precyzyjnie, jak biurokracja partyjno-państwowa „zawłaszczyła” dla swoich celów politycznych część cech śląskiego etosu pracy i wykreowała swój własny „komunistyczny śląski etos pracy”. Równocześnie zaznaczył się stopniowy regres niektórych cech tradycyjnego śląskiego etosu pracy, które w coraz mniejszym zakresie występowały w środowisku pracy zawodowej i były raczej kontynuowane w obszarze życia prywatno-rodzinnego. Dotyczyło to w sposób szczególnie religijnych elementów śląskiego etosu pracy. Ukazanie genezy i ewolucji historycznego etosu pracy i jego wpływu na aktualny etos pracy pozwoliło wskazać na cechy wspólne i różnicujące oraz na czynniki wywołujące te zmiany. Stanowi to bez wątpienia ważne osiągnięcie, bowiem dotychczas brakowało całościowego opracowania zagadnienia śląskiego etosu pracy i jego ewolucji.

Rozważania historyczne nad genezą etosu pracy, zamieszczone w dwóch obszernych rozdziałach, stanowią podstawę do traktowania całego opracowania jako historyczno-socjologicznego. Także wśród założonych celów badawczych dotyczących poznania procesów powstania i rozwoju śląskiego etosu pracy niektóre mają charakter historyczny. Część historyczna opiera się na bogatych i niezwykle różnicowanych materiałach „zastanych”, obejmujących nawet dzieła literackie i prace filozoficzne. Recenzowana książka nie jest typowym studium empirycznym, ze względu na przedmiot podjętych badań dużą wagę autorka przywiązuje do perspektywy historycznej, w której została ukazana geneza i ewolucja śląskiego etosu pracy.

Bez ukazania źródeł i ewolucji śląskiego etosu pracy niemożliwe jest obecnie zrozumienie etosu pracy kształtującego się po 1989 r. oraz udzielenie odpowiedzi na pytania o kontynuację i zmiany w jego empirycznych wymiarach. Aby rozpoznać zasadnicze cechy etosu pracy na Śląsku w warunkach transformacji ustrojowej, Autorka przeprowadziła w 1999 r. badania socjologiczne w trzech wybranych miejscowościach: Murcki, Kochłowice i Wiry-Gostyń. Badaniami empirycznymi zostały objęte osoby w wieku 24-54 lat. Ogółem zrealizowano 350 wywiadów skategoryzowanych

i 120 wywiadów swobodnych. Celowo-losowy dobór próby badawczej nie budzi zastrzeżeń, ale cała procedura tego doboru nie została dokładnie opisana. Cenne jest natomiast połączenie technik ilościowych z jakościowymi, co pozwoliło ukazać wartości, normy i strategie działania jako istotne elementy etosu pracy, także z uwzględnieniem specyfiki losów życiowych respondentów i rolę przekazu międzypokoleniowego.

Solidnie przeprowadzone badania socjologiczne doprowadziły do wielu ważnych ustaleń dotyczących zarówno poszczególnych cech śląskiego etosu pracy, jak i tych kategorii społecznych, które są szczególnie „dziedzicami” i nośnikami tych cech. Pochodzenie regionalne (Ślązacy i napływowci) ma pewien wpływ na umieszczanie pracy w systemie uznawanych wartości, ale ogólnie jego rola maleje. Niezależnie od pochodzenia regionalnego mieszkańcy społeczności śląskich akceptują trzy wartości istotne dla etosu pracy: solidność, uczciwość oraz pozytywny stosunek do pracodawcy. Ten społeczno-kulturowy kapitał może odgrywać ważną rolę w dokonujących się przeobrażeniach gospodarczych. Równocześnie elementami tego nowego etosu pracy jest wysoka ocena nonkonformizmu i spryt życiowy. Ta druga cecha może podtrzymywać nowe „układy” i „znajomości”, sprzyjać różnym „przekrętom” i być źródłem wielu postaw patologicznych.

Uznawane przez pracowników wartości związane z pracą, normy, wzory zachowań i strategie działań są ukazane zarówno w wymiarach globalnych, jak i w zróżnicowaniu ze względu na niektóre cechy demograficzno-społeczne. Uwzględnienie innych zmiennych niezależnych, jak: staż pracy, wykonywany zawód i stosunek do religii, wzbogaciłoby jeszcze analizy korelacyjne, ale poszerzyłoby dodatkowo i tak już obszerne studium socjologiczne. Podobny skutek miałyby obszerniejsza dokumentacja tabelaryczna prezentująca uzyskane wyniki badań empirycznych, z której zrezygnowano. Dzięki temu rozdziały V i VI nie są nadmiernie obciążone materiałem statystycznym. Jeżeli jednak destrukcja śląskiego etosu pracy przed 1989 r. dokonywała się zarówno wśród pracowników z długim, jak i krótkim stażem pracy, to nasuwa się pytanie, czy jego modyfikacja, rekonstrukcja czy dalszy rozpad dokonuje się w podobny sposób w różnych kategoriach społecznych, wyróżnionych ze względu na „staż pracy”.

Warte podkreślenia jest to, że Urszula Swadźba nie koncentruje się wyłącznie na negatywnych aspektach postaw wobec pracy, ale wydobywa ze zgromadzonych materiałów dowody na kształtowanie się nowego etosu pracy, szczególnie wśród młodych mieszkańców społeczności śląskich. Według Autorki następuje powolna restytucja pozytywnych wartości związanych z pracą oraz tworzenie się nowych, bardziej odpowiednich dla gospodarki rynkowej. Jeżeli wartości i normy pracy stanowiące konstytutywne cechy etosu są zależne od wykształcenia, to należy spodziewać się także przyspieszonych zmian w postawach wobec pracy w warunkach wzrastającego poziomu wykształcenia na Śląsku i w całym kraju. Dla prognozowania rozwoju etosu pracy ważne są konstruowane przez Autorkę pewne typy pracowników deklarujących określone wartości. Na całościowy obraz etosu pracy składają się zarówno wartości, normy, działania etosowe, jak i podejmowane strategie działania zawodowego mieszkańców badanych miejscowości w sytuacji restrukturyzacji regionu.

Recenzowana książka zawiera wiele ważnych dla empirycznej socjologii wniosków, które powinny być weryfikowane w innych badaniach socjologicznych, a także w diagnozach z zakresu psychologii pracy. Są to m.in. kwestie związane z ważnością pracy w hierarchii celów i dążeń życiowych Polaków, preferowane cechy pracy, wartości i normy jako wyznaczniki etosu pracy, podejmowane strategie działania w nowej sytuacji na rynku pracy, wizje karier zawodowych dzieci. Zrealizowane badania empiryczne, mimo że były poświęcone śląskiemu etosowi pracy, pozwoliły odnotować także ważne zmiany – jak można przypuszczać – ogólniejszej natury. Ukazują one, jak powoli kształtuje się nowa świadomość pracy, jak aspekty dotyczące kwestii materialnych przeważają nad aspektami społecznymi i samorealizacją poprzez pracę. Niektóre z pozytywnych zmian są wymuszane rygorami gospodarki rynkowej, często spowodowane dokuczliwymi doświadczeniami związanymi z bezrobociem, bardziej niż z przemyśleniami nad wartością i sensem pracy ludzkiej.

Urszula Swadźba wybrała określoną rzeczywistość społeczną jako przedmiot badań, porusza się konsekwentnie w ramach przyjętych przez siebie założeń teoretycznych i szczegółowych dyrektyw metodologicznych, uściślając te założenia zgodnie z przyjętą przez siebie metodą. W ramach ogólnego materiału empirycznego wydobyła to wszystko, co jest istotne dla naświetlenia postawionego problemu. Ważne jest rozwijanie teorii „średniego zasięgu” z zakresu socjologii pracy, które jest kompatybilne z podejmowanymi badaniami empirycznymi. Należy zgodzić się z Autorką, że „tak skonstruowana rozprawa uzupełni wiedzę teoretyczną i empiryczną dotyczącą etosu i etosu pracy, wypełni lukę w wiedzy o tak ważnym zjawisku, jakim był śląski etos pracy, i wniesie pewien wkład w socjologiczną wiedzę o Śląsku” (s. 9).

Janusz Mariański

RELACJA SPOŁECZEŃSTWA DO PRZYRODY ŹRÓDŁA KRYZYSU EKOLOGICZNEGO

Polityka – Ekologia – Kultura. Społeczne przesłanki i przejawy kryzysu ekologicznego. Red. Andrzej Papuziński. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej 2000 ss. 310.

Treści ekologiczne są dzisiaj problemem badawczym wielu dyscyplin naukowych zarówno na poziomie ogólnych teoretycznych twierdzeń, jak i na poziomie działalności praktycznej. Pod wpływem tych treści pojawia się tendencja do transformacji wielu problemów naukowo-badawczych, co można dostrzec we współczesnej lite-